

3. Срезневский, И. И. Материалы для Словаря древнерусского языка / И. И. Срезневский. – М.: ГИС, 1958. – Т. 1–3.
4. Словарь русского языка XI–XVII вв. / АН СССР, Ин-т рус. яз.; редкол.: С. Г. Бархударов (отв. ред.) [и др.]. – М.: Наука, 1975–1988. – Вып. 1–28.
5. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы / пад агул. рэд. акад. АН БССР К. К. Атраховіча (Кандрат Крапіва): у 5 т. – Мінск: Гал. рэд. БелСЭ, 1977–1984. – Т. 1–5.
6. Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка: в 4 т. / М. Фасмер; пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева. – 4-е изд., стер. – М.: Астрель: АСТ, 2007. – Т. 1–4.
7. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы / уклад.: І. І. Лучыц-Федарац, Г. А. Цыхун; рэд. В. У. Мартынаў. – Мінск: Навука і тэхніка, 1978–2017. – Т. 1–14.

УДК 81'38:811.161.3

АСАЦЫЯТЫЎНА-СЭНСАВАЕ ПОЛЕ ЗВАРОТКАЎ БРАТ І СЯБАР ЯНКІ КУПАЛЫ І ЯКУБА КОЛАСА

Т. Я. Старасценка

*Беларускі дзяржаўны педагогічны ўніверсітэт імя Максіма Танка
Мінск, Рэспубліка Беларусь
tstarascienka@gmail.com*

У артыкуле разглядаюцца тэкставыя асацыяты і актуалізаваны на іх аснове імпліцытны сэнс ключавых звароткаў Янкі Купалы і Якуба Коласа. Аналізуюцца лексіка-граматычныя сродкі ядзерных і перыферычных структур асацыятыўна-сэнсавага поля звароткаў *брат* і *сябар* у супастаўляльна-стылістычным аспекце.

Ключавыя словы: тэкставыя асацыяты; асацыятыўна-сэнсавае поле; эксплікатар; сема; імпліцытны сэнс.

ASSOCIATIVE-SEMINAL FIELD OF ADDRESSES BROTHER AND FRIEND BY YANKA KUPALA AND YAKUB KOLAS

T. Y. Starascienka

*Belarusian State Pedagogical University named after Maxim Tank
Minsk, Republic of Belarus
tstarascienka@gmail.com*

The article deals with textual associates and the implicit meaning of the key addresses by Yanka Kupala and Yakub Kolas, actualized on their basis. The lexico-grammatical means of the nucleal and peripheral structures of the associative-semantic field of addresses brother and friend are analyzed in a comparative-stylistic aspect.

Key words: textual associate; associative semantic field; explicator; seme; implicit meaning.

Для паэтычнага дыскурсу Янкі Купалы і Якуба Коласа характэрна «адкрытая» камунікацыйная прастора. Калі моўная структура тэксту абмяжоўвае рамкі карціны свету адрасанта, то асацыятыўная структура пашырае межы эксплікацыі ў руху чытацкай думкі. Напачатку адрасат выяўляе вербалізаваныя ў лексічнай структуры асацыятыўныя сувязі, якія ўплываюць на ўтварэнне асацыятыўных рэакцый. Узнікае «нелінейная адкрытая дынамічная сістэма, здольная да самаарганізацыі, да сінтэзу, да спантаннага пераходу на больш складаны ўзровень структурнай арганізацыі» [4, с. 25]. Тэкставыя асацыяты як сэнсавыя карэляты да слова-стымула (у нашым выпадку гэта зваротак) даюць кірунак асацыявання, што дазваляе чытачу далучыцца да працэсу сутворчасці, у выніку чаго «прастора тэксту можа значна пашырацца за кошт экспліцытна не выражанай інфармацыі» [5, с. 215].

Мэта артыкула – выявіць спецыфіку асацыятыўна-сэнсавага поля звароткаў *брат* і *сябар* як найбольш частотных у дыскурсах Янкі Купалы і Якуба Коласа, а таксама правесці супастаўляльна-стылістычны аналіз творчасці гэтых пісьменнікаў.

Разгляд ядра асацыятыўна-сэнсавага поля падразумявае першапачатковае вылучэнне ключавага слова або словазлучэння (у нашым выпадку гэта зваротак), затым рада слоў, звязаных са звароткам асацыятыўнымі адносінамі, і імпліцытнага сэнсу, які выводзіцца рэцыпіентам.

У паэтычным дыскурсе Янкі Купалы і Якуба Коласа зваротак *брат* у значэнні ‘сялянін’ уключае кантрасныя тэкставыя асацыяты лексічнага і сінтаксічнага ўзроўняў, якія рэпрэзентуюць сэнсавую дынаміку твора. Тэкставыя асацыяты гэтых паэтаў складаюць моўныя структуры з імплікацыяй неадназначных адносін да селяніна: з аднаго боку, яго цяжкага жыццёвага становішча і адсутнасці імкнення да станоўчых перамен, з другога – веры ва ўнутраную моц. Лексічнымі эксплікатарамі цяжкага сялянскага жыцця выступаюць наступныя структуры ядзернай зоны: у Янкі Купалы *кажух*; *кароўка* («Што ты спіш?..»); *заганьня* («“Нашай долі”»); *надта цёмны* («Хоць ты, сэрца, лопні, трэсні...»); *хатка*; *гумно*; *тачок*; *лучына*; *каса*; *плуг* («Гэта крык, што жыве Беларусь»), у Якуба Коласа *бедната* («Не бядуі!»); *галодны*; *худы*; *чорны*; *бледны*; *небарак* («Пахаванне»); *ганьба* («Сябрам»); *гора*; *беднасць* («Не дамся»).

У Янкі Купалы кірунак асацыявання зваротка *брат* як ‘сялянін’ звязаны з горам, тады як у Якуба Коласа вылучаюцца кантрасныя кірункі – гора і веры ў лепшую долю (у зваротку са значэннямі ‘сялянін’ і ‘брат’). Перавага тэкставых асацыятыў-словазлучэнняў ядра з імплікацыяй цяжкага становішча селяніна характэрна для ідыястылю Янкі Купалы: *латці з лык* («Што ты спіш?..»); *потам абліты*; *доляй убогі* («Не рвіся к багатым»); *дзюравая страха* («Усе разам»); *сярмяжная грамада*; *гартаваньня горам* («“Нашай долі”»); *стагнаць пад няволяю*; *праклінаць сваю долю*; *горкая нядоля*; *бедныя, заганьня мужыкі* («Ах, ці доўга...»); *няма шчасця, добрай долі* («Кепска...»); *слязлівы, нявольны выгляд* («З песень аб вясне»); *горкая бяда* («Сядзь тут, пад крыжам...»). Трапеічныя сродкі ядзерных тэкставых асацыятыў зваротка *брат* як ‘сялянін’ у Янкі Купалы ўключаюць параўнанні з дадатковымі значэннямі пасіўнасці, духоўнай ляноты, адсутнасці перамен *як корч да зямлі* («Гэта крык, што жыве Беларусь»); *як той тапор* («А ты, браце, спі...»); *як чэрві ў траве* («За праўду»); *як сабака* («Не рвіся к багатым»); *як забіты* («Што ты спіш?..»); *як тытун у табакерцы* («Хоць ты, сэрца, лопні, трэсні...»).

У адрозненне ад дыскурсу Янкі Купалы, у творах Якуба Коласа заўважаецца багатая семантыка-стылістычная сістэма перыферыяльных тэкставых асацыятыў з паясняльнымі адносінамі ў дачыненні да ядзерных структур, якая праз метафары і параўнанні садзейнічае актуалізацыі пэўнага сэнсу. Так, значэнне ‘няшчаснае жыццё’ эксплікуюць метафары у *хмары месяц уплыў*; *бляск зорак патух* («У цемры»); *лахмоцце хмар* («Бездараж»). Чытацкай актуалізацыі сэнсу садзейнічаюць параўнанні: *быццам воўк з-за кустоў злосным вокам зірне* («У цемры»); *як камень* («Каля акна ў астрозе»). У выніку асэнсавання прыведзеных метафар і параўнанняў становіцца зразумелым сімвалічнае напэўненне вобразаў *ночы*, *восені* («Сябру»), *цьмы і хмар* («Бездараж»), якія садзейнічаюць прырашчэнню сэнсу безвыходнасці цяжкай сялянскай долі.

Пры разглядзе зваротка *брат* як ‘сялянін’ Якуба Коласа выяўлены намі тэкставыя асацыятыўны рад з імплікацыяй ‘няшчаснае жыццё’ кантрастуе з тэкставым асацыятыўным радам-імплікатарам ‘шчаслівае жыццё’. У Якуба Коласа эксплікатары сэнсу ‘шчаслівае жыццё’ прадстаўлены сімваламі *вясна і сонца* («Не бядуі!»), эпітэтам *залатое* («Не бядуі!»). Апазіцыя тэкставых асацыятыў перыферыяльнай зоны прысутнічае і ў зваротку *брат* як ‘сябар’ Якуба Коласа. У вершы «Сябрам» імпліцытны сэнс ‘няшчаснае жыццё’ эксплікуецца сімваламі *віхры, палын*, у вершы «Сябру» – сімваламі *восень, ноч*, метафарамі *нуда, недастача глядзіць*. Імпліцытная сема ‘шчаслівае жыццё’ вербалізавана сімвалам *агонь*, вобраз якога ўзмацняецца прагмемамі *палкі, святы*.

Мяркуем, што формы загаднага ладу са значэннем ‘жадання’ моцныя ў плане ўплыву на чытача, паколькі ўключаюць сему актыўнасці. Імператывы з мадальна-ацэначнай семантыкай як экспліцытныя тэкставыя асацыяты перыферыяльнай зоны, выражаючы часавую nelaкалізаванасць, ускладненую мадальнасцю, садзейнічаюць актуалізацыі імпліцытнага сэнсу, звязанага з верай ва ўнутраную сілу селяніна: «Дык **прасніся** ўжо, // Беларускі мужык! // **Глянь!** Усе устаюць, // Як свет божы вялік!» (Янка Купала. «Што ты спіш?..»). Зварот да беларускага мужыка, на наш погляд, трэба разглядаць як зварот да селяніна. У дзеясловах загаднага ладу

ўзнікаюць асацыятыўныя прырашчэнні: годнае жыццё – гэта ўменне пераадольваць цяжкасці, змагацца са злом і, нягледзячы на знешнія перашкоды, мяняць свой унутраны свет: «За добрую справу, за шчасце і славу // Душу **вырываю** з цемнаты» (Янка Купала. «За праўду»).

У дыскурсе Якуба Коласа прэпазіцыйны план імператываў можа актуалізаваць імпліцытны сэнс веры і надзеі ў дзеяслоўных формах будучага простага часу закончанага трывання з семай патэнцыяльнай магчымасці: «Не пужайся, пойдзем далей – // Ноч **мінецца, змоўкнуць** совы!» («Бездараж»). Пры ўжыванні футуральных дзеясловаў узмацняецца кантраст імпліцытнага сэнсу ‘шчаслівае жыццё’ – ‘няшчаснае жыццё’: «Хоць на дзераве // Зжоўкла ўся ліства, – // Вясна **вернецца, // Адрасце** трава». Дзеяслоў прошлага часу *зжоўкла* адлюстроўвае сімвалічную рэтра-спекцыю ліствы, дзеясловы будучага часу эксплікуюць праспекцыю з пазітыўна-ацэначнымі сімваламі *вясны і травы*. У рамках адной структуры кантамінуюцца мінулае і будучае, што дазваляе праз такую дваістую часавую экспазіцыю падкрэсліць экспрэсію формы будучага як сімвала надзеі. У апазіцыі *мінулае/будучае* аспектуальна-тэмпаральнае значэнне становіцца выразнікам цёмнага мінулага з семай смерці і жыццесцвярджальнай будучыні. Як відаць, вывучэнне тэкставых асацыяцый заснавана не толькі на лексічных сродках, а і граматычных, у прыватнасці на дзеясловах і семантыцы іх часава-трывальных формаў, якія здольны выклікаць багатыя асацыяцыі.

Зваротак *сябар* найбольш поўнае семнае выражэнне выяўляе ў дыскурсе Янкі Купалы: актуалізуюцца тры патэнцыяльныя семы ‘селянін’, ‘пісьменнік’, ‘духоўна чужы чалавек’. У паэзіі Якуба Коласа рэалізуецца слоўнікавая сема ‘ўжываецца ў звароце, звычайна да прыязнай або блізкай асобы’ і патэнцыяльная сема ‘селянін’. Пры рэалізацыі патэнцыяльнай семы ‘селянін’ у Янкі Купалы і Якуба Коласа назіраецца выразная сістэма трапеічных сродкаў. Аднак у Янкі Купалы яна працягваецца ў большай ступені праз прыём вылучэння – канвергенцыю, тады як у Якуба Коласа актуалізацыі імпліцытнага сэнсу садзейнічае пераважна метафара.

У гэтым плане паказальны верш «Снег» Янкі Купалы, у якім асацыятыўнае прырашчэнне статычнасці вобраза селяніна вербалізуецца праз абагульненую сімвалізацыю, створаную канвергенцыяй перыферычных перыфразы, параўнанняў і метафар: «Залягла, як пасцель, // Лебядзіная бель // На загон, на курган. // І кажан, і груган // Занямеў не на смех: // Гэта снег, толькі снег... \\\\ За старухай-зямлёй // Ты пасцель, дружа мой, // Узваліў на душу, // Як бы крыж на мяжу, // І ўжо рад не на смех: // Гэта снег, толькі снег...» Цяперашні рэтраспектыўны самааналіз адлюстроўвае ўнутраны стан чалавека, звыклага да жыццёвых пакут і выпрабаванняў і ўжо не здольнага нешта мяняць. Рэкурэнтны цэнтр першай страфы верша *гэта снег, толькі снег...* уключае вылучальна-абмежавальную часціцу *толькі*, якая, на першы погляд, надае мастацкаму вобразу адценне нязначнасці. Аднак у кожнай наступнай страфе рэкурэнтны цэнтр становіцца ключавым дзякуючы эпіфарычнаму паўтору, які садзейнічае не толькі ўзаемасувязі кампанентаў паверхневай структуры, але і кагерэнтнасці як зместава-сэнсавай звязнасці тэксту. Ідэнтыфікацыі імпліцытнага сэнсу садзейнічае шматкроп’е, якое заахвочвае чытача да роздуму. Назва верша, выступаючы прапазіцыяй пэўных вобразных сродкаў, дыстантна пашырае семантыку паняцця ‘снег’ праз кантамінацыю тэматычных ліній прыроды і чалавека. Экспрэсіўны дамінант *снег* становіцца асновай імпліцытнага сэнсу, звязанага з бяздзейнасцю, а таму і духоўнай смерцю сябра.

Стылеўтваральным фактарам верша «Неба» Якуба Коласа выступае метафара, якая вызначаецца ўжо ў самім загалюку, а затым канкрэтызуецца ў сістэме тэксту праз трапеічныя сродкі *зоркі; зоры; ззяе, свеціцца прастор; спакойненька ў разлогах ходзіць хмарак карагод; бляск разліты, быццам неба ў пажары*. Звяртаючыся да сябра як ‘селяніна’, Якуб Колас ужывае перыферычныя формы дзеясловаў з мадальным значэннем пабуджэння: «**Палюбайся, паглядзі ты, // Як прыгожанька ўгары**». Імператывы вербалізуюць імпліцытную прэзентна-футуральную перспектыву, якая захоўваецца і ў імператывных формах паэзіі. Аднак неабходна ўлічваць той факт, што адсутнасць сумоўцы ў паэтычным тэксце не прадугледжвае рэалізацыі выразнай пабуджальнай функцыі. У загадных формах лірыкі актывізуецца мадальна-ацэначная семантыка пажадання, якая захоўвае сему будучага часу. Менавіта ў імкненні да духоўнай вышыні бачыць Якуб Колас дыялектыку развіцця ўнутранага свету селяніна. Таму трапеічныя сродкі, суадносячыся з загалюкам верша, наладжваюць з ім прыватыўную апазіцыю, становяцца яго дэнататыўным зместам. Сярод трапеічных сродкаў пераважае метафара, якая рэалізуецца ўжо ў загалюку і рэпрэзентуе асацыятыўнае прырашчэнне велічы і непакорнасці чалавечага духу.

Сэнсавая апазіцыя *зямное/нябеснае* паглыбляе кантраст паміж рэальным становішчам селяніна і марай пра яго светлую будучыню.

Як ужо было адзначана, для дыскурсу Янкі Купалы характэрна больш поўнае семнае выражэнне зваротка *сябар*. Патэнцыяльная сема 'пісьменнік' зваротка *сябар* Янкі Купалы садзейнічае актуалізацыі перыферычных тэкставых асацыяцый, якія вербалізуюць кантрасныя тэматычныя лініі народа і пісьменніка з імплікацыяй сэнсавай апазіцыі *асоба/натоўп*. У тэматычнай лініі «Народ» праз пыталыя сказы эксплікуецца сема 'гаротнасць': «Куды ідзём?.. куды пракляцце нас вядзе? // Якія далі здабываем?» («Памяці С. Палуяна»). Сінтаксічная асіметрыя на аснове пыталыя формы імплікуе сцвярдзальна-ацэначны змест. Узмацненне семы 'душэўная пустата' рэалізуецца праз кантэкстуальна сінанімічны рад з адмоўнаацэначнымі структурамі: *гасцінец толькі чыст, адкрыт к шынку, астрогу і магіле; загубе сілы аддаюць, губляюць косці ў беспрытонні; з канца ў канец залеглі толькі туманы, адвагу выгналі трывога, ніткаю к няці плацілі не адной*.

Сема 'духоўна чужы чалавек' зваротка *сябар* найбольш выразна эксплікуецца праз перыферычныя тэкставыя асацыяты верша Янкі Купалы «Брату ў чужыне». Асаблівую значнасць набывае аспектуальна-тэмпаральная апазіцыя *цяперашняе пастаяннае/цяперашняе рэтраспектыўнае* ў сінтаксічных канструкцыях пытанняў-паведамленняў: «Ці помніш ты, нядбалы дружа, // Ёсць тое, Дзе радзіўся, ўзрос? // Дзе напявае зімка стужай, // Ірдзіцца лета бліскам рос?» Экспрэсія дзеясловаў стварае вобраз нязменнай любові да роднага краю. Дзеяслоў *помніш* эксплікуе сему імператыўнасці ў адносінах да ацэначнага зваротка *нядбалы дружа*. Ствараецца агульны план нелакалізаванага ў часе цяперашняга пастаяннага з ярка выражанай мадальнасцю і экспрэсіўнасцю.

Такім чынам, выяўлення ў творах Янкі Купалы і Якуба Коласа ключавыя звароткі адрасатнай поліфаніі *брат* і *сябар* не толькі фарміруюць мастацкі вобраз, але і рэгулююць чытацкае ўспрыманне, удзельнічаюць у арганізацыі тэкставай структуры, выяўляюць спецыфіку ідыястылю. Разгляд зваротка як ядра асацыяцыйна-сэнсавага поля дазваляе асэнсаваць дынаміку камунікатывунай прасторы мастацкага тэксту праз семантыку тэкставых асацыяцый ядзернай і перыферычнай зоны да выяўлення імпліцытнага сэнсу, што садзейнічае сутворчасці паміж адрасантам і адрасатам.

Бібліяграфічны спіс

1. Колас, Я. Збор твораў: у 20 т. / Я. Колас. – Мінск: Беларус. навука, 2007. – Т. 1: Вершы 1898–1910. – 622 с.
2. Купала, Я. Поўны збор твораў: у 9 т. / Я. Купала. – Мінск: Маст. літ., 1995. – Т. 1: Вершы, пераклады 1904–1907. – 462 с.
3. Купала, Я. Поўны збор твораў: у 9 т. / Я. Купала. – Мінск: Маст. літ., 1996. – Т. 2: Вершы, пераклады 1908–1910. – 342 с.
4. Муратова, Е. Ю. Смыслы слова в системе поэтического языка XX века / Е. Ю. Муратова. – Минск: БГУ, 2008. – 207 с.
5. Прохорова, С. М. Доминантные концепты в пространстве текста / С. М. Прохорова // Прохорова, С. М. Выбранные работы. – Мінск: Права і эканоміка, 2009. – С. 215–225.

УДК 811.161.3'373

СЕМАНТЫЧНЫ КАНТЫНУУМ ДЭСТРУКТЫЎНАСЦІ Ў ТВОРАХ ЯНКІ КУПАЛЫ

В. Д. Старычонок

*Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка
Мінск, Рэспубліка Беларусь
Starichenok@mail.ru*

У артыкуле разглядаюцца дэструктыўныя намінацыі, выяўленыя ў творах Янкі Купалы. Характарызуюцца дзеясловы са значэннем поўнага знішчэння, ліквідацыі, пазбаўлення жыцця, ранення, нанясення ўдару.